

İhşid unvanının Araplar'ın Mâverâün-nehir'i fethi sırasında Soğd bölgesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Makdisî, Semerkant hükümdarının (ihşid) sara-yının Mâyemurg'da bulunduğunu kay-deder (*Ahşenû't-tekâsim*, s. 279). Ya'kü-bî, Abbâsî Halifesi Mehdi-Billâh'ın elçiler gönderip itaatlerini sağladığı hükümdar-lar arasında Soğd ihşidini de zikreder (*Târîh*, II, 397). İbn Hurdâzbih, Fergana hü-kümdarlarına da ihşid denildiğini söyler (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 40). Müellifi meçhul *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssaş* adlı eserde (s. 421) Fergana hükümdarla-rına ihşid, Soğd hükümdarlarına ise "beg-tegin" denildiği kaydedilmektedir. İbnü'l-Esir'e göre 133 (751) yılında Şâş (Taşkent) melikine karşı Fergana ihşidi Çin hüküm-darından askerî yardım almıştır (*el-Kâmil*, V, 449). Mu'tasım - Billâh dönemin-de Fergana'dan gelip Abbâsîler'in hiz-metine giren bir Türk ailesine mensup olan Muhammed b. Tuğç, Halife Râzî - Bil-lâh'tan ihşid unvanını almış (326/938 veya 327/939), bu unvan daha sonraki İhşidî hükümdarları tarafından da kullanılmış-tır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübi, *Târîh*, II, 397; İbn Hurdâzbih, *el-Me-sâlik ve'l-memâlik*, s. 40; Makdisî, *Ahşenû't-tekâsim*, s. 279; Muhammed b. Ahmed el-Hâ-rizmî, *Mefâtihu'l-ülûm*, Kahire 1342/1923, s. 73; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssaş* (nşr. Muham-med Ramazânî), Tahrân 1318 hş., s. 421; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 449; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 58; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, V, 484; Stanley Lane Poole, *Düvel-i İslâmiyye* (trc. Halil Edhem [Eldem]), İstanbul 1345/1927, s. 79; C. E. Bos-worth - Sir G. Clauson, "Al-Xwârazmi on the Peoples of Central Asia", *JRAS*, sy. 1-2 (1965), s. 2-12; Hamdi Alaslan, "Orta-Doğuda Türk As-kerî Devlet Varlığının İnkişafı", *TDA*, sy. 81 (1992), s. 123-144; C. E. Bosworth, "İkhşid", *IE²* (İng.), III, 1060; Franz Grenet - Nicholas Sims-Williams, "Ekşid", *EIr*, VIII, 289-290.



AHMET AĞIRAKÇA

İHŞİDİLER

(الإخشيديون)

Mısır, Suriye ve Filistin'de
935-969 yılları arasında
hüküm süren bir Türk hânedanı.

Abbâsî Devleti'nde merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde Mısır'da kurulan hânedanın adı, kurucusu Muhammed b. Tuğç'a verilen "ihşid" unvanından gel-mektedir. Fergana hükümdar ailesine mensup olan Muhammed b. Tuğç'un de-si Cuf, Bağdat'a gelip Halife Mu'tasım-

Billâh'ın hizmetine girmiş bir Türk ku-mandanı idi. Mu'tasım'dan sonra Vâsiğ-Billâh ve Mütevekkil-Alellah'ın emrinde çalışan Cuf ölünce oğlu Tuğç, Mısır'a gide-rek Tolunoğulları'nın hizmetine girdi. An-cak Tolunoğulları ile arasının açılması üze-rine Halife Müktefi-Billâh'ın emriyle Su-riye bölgesindeki Karmatîler'i etkisiz hâ-le getirip Mısır'a yürüyen Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'in ordusuna katıldı. Muhammed b. Süleyman, Mısır'da Tolu-noğulları'nın hâkimiyetine son verince onu Kinnest'in valiliğine getirdi. Tuğç bir süre sonra Muhammed b. Süleyman ile birlik-te Bağdat'a gitti. Burada Vezir Abbas b. Hasan el-Cercerâî ile arası açıldığından Halife Müktefi-Billâh, vezirin etkisiyle onun oğulları Muhammed ve Ubeydullah ile birlikte hapse atılmasını emretti. Tuğç hapiste öldü, oğulları ise serbest bırakıl-dı (294/906-907).

Muhammed ve Ubeydullah, Hamdâno-ğulları'ndan Hüseyin b. Hamdân b. Ham-dûn ile anlaşip Vezir Abbas b. Hasan'ı or-tadan kaldırdılar. Muhammed b. Tuğç, bu olayın ardından Mısır Valisi Ebû Mansûr Tekin'in hizmetine girdi. 302 (914-15) yı-lında Mısır'a saldıran Fâtımîler'in berta-raf edilmesinde önemli rol oynadı. Bu sa-yede Ebû Mansûr Tekin'in en yakın adaml-arı arasında yer aldı ve Hama valisi oldu. 307'de (919) Fâtımîler'le yapılan savaşta gösterdiği başarılar Abbâsîler'in dikkati-ni çekti. Bu yıllarda Tekin ile arası açılan Muhammed b. Tuğç'u Halife Muktedir-Billâh 316'da (928) Remle, 319'da (931) Dimaşk valiliğine tayin etti. Ancak Mu-hammed b. Tuğç'un gözü Mısır valiliğinde idi. Nihayet Halife Kâhîr-Billâh onu 321 (933) yılında Mısır genel valiliğine getir-mek zorunda kaldı. Durumundan emin ol-mak için Mısır'a gitmeyip Dimaşk'ta bek-leyen Muhammed b. Tuğç bir ay sonra görevinden azledildi. Râzî-Billâh halife olunca onu yeniden Mısır valiliğine tayin etti. Böylece Mısır'da İhşidîler dönemi-nin temelleri atılmış oldu (Ramazan 323 / Ağustos 935).

Halife Râzî-Billâh, 326 (938) veya 327 (939) yılında kendisine eski Fergana Türk hükümdarlarının kullandığı "ihşid" unva-nını verdi; Mısır ve Suriye camilerinde hutbelerde adı halifenin adıyla birlikte anılmaya başlandı.

Muhammed b. Tuğç, Mısır'da yönetimi tam anlamıyla ele aldıktan sonra halkın gönlünü kazanmaya çalıştı. Onun Mısır'da hâkimiyeti ele geçirdiği sırada devlet

adamlarının, ayrıca Fâtımîler'in gözü bu-raya dikilmiş, Abbâsî hilâfet merkeziyle arasının bozulması üzerine Suriye'ye ge-len eski emirü'l-ümerâ Muhammed b. Râik Mısır üzerindeki emellerini açığa vur-maya başlamıştı. Mısır'a yürüyen İbn Râik, Muhammed b. Tuğç ile Arış'te kar-şılaştı ve yenilgiye uğradı (15 Ramazan 328 / 24 Haziran 940). Ancak Muhammed b. Tuğç'un kendisini takiple görevlendirdiği kardeşi Ebû Nasr Hüseyin'i Lücûn (Lecûn) denilen yerde mağlûp etti (4 Zil-hicce 328 / 10 Eylül 940). Bu savaşta Ebû Nasr'ın öldürülmesinden üzüntü duyan İbn Râik, Muhammed b. Tuğç'tan özür di-leyerek onun gönlünü almayı başardı. Da-ha sonra iki taraf arasında Remle'yi sınır kabul eden bir antlaşma yapıldı. Buna gö-re Remle dahil olmak üzere Mısır İhşidî-ler'e, Suriye ise İbn Râik'e ait olacak ve İbn Râik'e yıllık 140.000 dinar vergi öde-necekti.

Halife Râzî-Billâh'ın yerine geçen Müt-takî-Lillâh, Mısır'ın Muhammed b. Tuğç'a ait olduğuna dair yeni bir menşur gön-derdi. Muhammed b. Tuğç, İbn Râik'in ölümünden sonra Dimaşk üzerine yürü-yüp bütün Suriye'yi ele geçirdi. Bağdat'ta Emirü'l-ümerâ Tüzûn'ün baskıları kar-şısında zor durumda kalıp Musul'a git-miş olan Halife Müttakî-Lillâh'ın daveti-ni kabul ederek onunla Rakka'da buluştu. Halifeye hediyeler sunup bağlılığını bildir-di ve kendisini Mısır'a davet etti. Halife, Muhammed b. Tuğç'un davetini kabul et-medi. Ancak kendisine bağlılığından dola-yı Mısır'ın yönetimini otuz yıl süreyle ona verdi. Oğlu Ebû'l-Kâsım Ünûcûr'un veli-ahtlığını da kabul etti (333/944). Muham-med b. Tuğç, ertesi yıl İhşidî kuvvetlerini yenerek Halep ve Humus'u ele geçirdik-ten sonra Dimaşk'a da girmeyi başaran Seyfûddeve el-Hamdânî'yi savaşmaksızın Dimaşk'ı terketmeye mecbur etti. Onu takip ederek Humus'a, ardından Kinnes-rin'e geldi. Burada yapılan savaşta İhşidî ordusu kazandı (334/945-46). Bütün Ku-zey Suriye'nin Hamdânîler'e, güneyin de İhşidîler'e ait olacağına dair yapılan ant-laşmadan sonra Muhammed b. Tuğç Di-maşk'a gitti ve orada öldü (Zilhicce 334 / Temmuz 946). Daha önce Bizans İmpara-toru I. Romanos Lakapenos'la iyi ilişkiler içerisinde bulunan ve onunla mektupla-şarak 325'te (937) esir mübâdelesini ger-çekleştiren Muhammed b. Tuğç vefat et-tiği yıl Mısır, Suriye ve Sugûrüşşâm emiri sıfatıyla Bizans ile esir mübâdelesini yap-mak için çalışmaktaydı.

Muhammed b. Tuğç'un yerine on beş yaşlarındaki oğlu Ebü'l-Kâsım Ünûcûr (Enûcûr) geçti ve ailenin hizmetçisi Nûbe asıllı Ebü'l-Misk Kâfûr ona vasi tayin edildi. Kâfûr devleti bir hükümdar gibi yönetmeye başladı. Daha sonra Ünûcûr yönetimi ele almaya girişince İhşîdî ordusu Kâfûr'ler ve İhşîdîler olarak ikiye bölündü. Ancak Kâfûr'un devlet yönetimi üzerindeki hâkimiyeti, Ebü'l-Kâsım Ünûcûr'un 349 (960) yılında ölümüne kadar devam etti.

Ebü'l-Kâsım Ünûcûr'un vefatından sonra hânedanın başına kardeşi Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed geçti. Halife Mutî -Lil-lâh babası ve ağabeyi gibi onun da Mısır, Suriye, Sugûr ve Haremeyn toprakları üzerindeki hâkimiyetini tasdik etti. Ancak Kâfûr bu dönemde de hâkimiyetini sürdürdü. Ali, daha önce ağabeyi Ünûcûr için tahsis edilen yıllık 400.000 dinarlık ödeneği alıp istediği gibi kullanması karşılığında Kâfûr'a teslim oldu.

351 (962) yılında Seyfûddeve'yi yenererek Halep'i işgal eden Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas, bölgedeki İhşîdî birliklerinin Seyfûddeve'den gelen yardım taleplerine cevap vermesi neticesinde ordusunu geri çekti. Ali b. Muhammed, aynı yıl Kâfûr'u yönetimden uzaklaştırmak için teşebbüse geçtiyse de yeterli asker ve maddî destek bulamadı. Bu durum Kâfûr ile Ali'nin arasının daha da açılmasına sebep oldu. Nihayet Ali de yönetime sahip olamadan vefat etti (355/966).

Ali b. Muhammed'in ölümünden sonra Kâfûr, onun dokuz yaşındaki oğlu Ahmed'in yerine geçmesine itiraz edince Mısır emirsiz kaldı. Bu arada Kâfûr, Halife Mutî -Lillâh'tan kendisi için bir menşur çıkararak Mısır valiliğine tayinini sağladı ve hutbelerde adını okutmaya başladı. Böylece fiilen ve resmen hükümdarlık makamını elde etmiş oldu. Kâfûr'un ölümünden (357/968) sonra henüz on bir yaşındaki Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Ali b. Muhammed el-İhşîd'e biat edildi. Ancak bu arada çeşitli iç meseleler ortaya çıktı. İdareyi ele alan Vezir Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Fazl (İbn Hinzâbe) birçok devlet adamını tutuklatıp mallarına el koydu. Ahmed b. Ali'nin nâibi olan Hasan b. Ubeydullah b. Tuğç, Suriye'den Mısır'a gelerek İbn Hinzâbe'yi tutuklatıp mallarına el koyduysa da bir süre sonra serbest bırakıp görevine iade etti. Bu dönemde kıtlık, salgın hastalıklar, toplanan vergilerin askarlara ödenmemesi ve iç çalkantılar halkı huzursuz

etmiş, dâîlerinin de etkisiyle Fâtımî Halifesi Muiz -Lidînilâh toplumun birçok kesiminde kurtarıcı olarak görülmeye başlanmıştı. Eskiden beri Mısır üzerinde emelleri olan Fâtımîler, bu durumu fırsat bilerek Cevher es-Sikillî kumandasındaki birlikleri Mısır'a sevkettiler. Fâtımî askerleriyle İhşîdîler arasında bazı çatışmalar olunca İbn Hinzâbe başkanlığındaki İhşîdî ileri gelenleri Cevher es-Sikillî'nin karargâhına gidip bağlılıklarını bildirdiler (17 Şâban 358 / 6 Temmuz 969). Cevher aynı gün Fustat'a girdi. Böylece İhşîdîler Devleti sona erdi.

İhşîdîler müstakil bir devlet olmakla birlikte hutbelerde ve sikkelerde Abbâsî halifelerine de yer verip merkeze bir miktar para göndermek suretiyle Abbâsîler'e bağlılıklarını şeklen sürdürmüşlerdir. Mısır, Suriye ve Filistin bölgelerini hâkimiyet altında bulunduran İhşîdîler'in Hicaz ve Yemen'deki hâkimiyetlerinin sembolik mahiyette olduğu anlaşılmaktadır. İhşîdîler, birçok hususta kendilerinden önce Mısır'a hâkim olan Tolunoğulları'nı taklit etmeye çalışmışlar, ancak onlar kadar başarılı olamamışlardır. İhşîdî ailesi mensupları toplumun en nüfuzlu kesimiydi. Muhammed b. Tuğç'un kardeşleri Hasan, Hüseyin ve Ubeydullah önemli devlet hizmetlerini yürütmüşlerdir. Nil nehrinden kanallar açtıran, setler inşa ettiren İhşîdîler'de devlet gelirlerinin temel kaynağını topraktan alınan haraç vergisi oluşturuyordu. Vergilerin genellikle ağır tutulması, askere fazla para verilmemesi, zenginlerin mallarının müsâdere edilmesi toplumda çeşitli huzursuzluklara sebep oluyordu. İhşîdîler ordu ve donanmaya da önem vermiştir. Muhammed b. Tuğç döneminde Mısır ve Suriye'de 400.000 kişilik bir ordu kurulduğu bildirilmektedir (Makrîzî, I, 94).

Bu dönemde ilim ve edebiyat alanında da verimli çalışmalar yapılmıştır. Fustat'ta Sûku'l-Verrâkin denilen kitapçılar çarşısında ayrıca münazaralar düzenleniyordu. İhşîdîler döneminin meşhur âlimleri arasında fıkhîta İbnü'l-Haddâd el-Kinânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dımaşki, İbn Sükkere, Muhammed b. Yahyâ el-Asvânî, İbn Şa'bân; hadiste Ebû Bekir Ahmed et-Tahhân, Hamza el-Kinânî, Muhammed b. Ali el-Mısırî, İbnü'n-Nablusî; tasavvufta Ebü'l-Hasan es-Sâîgî, Ebü'l-Hayr el-Akta'; şiirde Mütenebbî, Ebü'l-Kâsım İbn Tabâtâbâ er-Ressî ile oğulları Kâsım ve İbrâhim, Abdullah (Ubeydullah)

b. Muhammed b. Ebü'l-Cû', Sâlih b. Mûnis; edebiyatta Muhammed b. Tuğç'un Bizans İmparatoru Romanos Lakapenos'a gönderdiği cevabî mektubu kaleme alan İbrâhim b. Abdullah b. Muhammed en-Necîremî, Sibeveyhi el-Mısırî diye bilinen Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ el-Kindî es-Sayrafî; nahivde Ebü'l-Abbâs İbn Vel-lâd, Ebû Ca'fer en-Nehhâs; tarihte Ebû Saîd İbn Yûnus es-Sadeffî, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, İbn Zûlâk sayılabilir.

İhşîdîler imar faaliyetlerine de önem vermişler, ancak bu eserler günümüze ulaşmamıştır. Muhammed b. Tuğç, 325 (937) yılında Ravza adasında Kasrû'l-Muh-târ adı verilen bir sarayla bir bahçe yaptırmıştır. Dokuma ürünleri başta olmak üzere çeşitli eşyanın satıldığı bedestenlerin yanı sıra Tolunoğulları dönemine ait Bîmâristânü't-Tûlûnî'den ayırt edilmesi için Bîmâristânü'l-Esfel denilen hastahane de onun zamanında inşa edilmiştir. Bustânü'l-Kâfûrî güzel bir mesire yeriydi. Kâfûr, içinde filler de beslendiği için Dârü'l-fîl adı verilen bir saray ve Mukattam dağı eteklerinde bir cami yaptırmıştır. Vezir Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mâzerâî Kâbe'ye benzeyen bir köşk inşa ettirmiş, bu köşk bayramlarda ve önemli dinî günlerde halkın toplandığı bir yer olmuştur. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-İhşîd Cîze'de bir cami yaptırmış, Vezir İbn Hinzâbe Mescidü Mûsâ adlı bir cami inşa ettirdiği gibi Fustat'a su sağlamak için kanalları açtırıp su kuyuları vakfetmiştir. Ayrıca Mescidü'r-rîh, Mescidü'z-zimâm, Mescidü'l-akdâm gibi camiler dönemin önemli eserleri arasında zikredilmektedir. Tabâtâbâî ailesine mensup şahısların kabirlerinin bulunduğu Meşhedü's-Şerîf Tabâtâbâî'nin bazı kalıntılarıyla bir mihrap İhşîdîler döneminden günümüze ulaşabilen eserlerdir. İhşîdîler devrinde dokuma sanayii bir hayli ilerlemişti. Özellikle Tinnîs, Dimyat, Ferma ve İskenderiye şehirlerinde dokuma tezgâhları vardı.

İHŞİDÎ HÜKÜMDARLARI

Muhammed b. Tuğç el-İhşîd	323 (935)
Ebü'l-Kâsım Ünûcûr b. Muhammed	334 (946)
Ebü'l-Hasan Ali	
b. Muhammed el-İhşîd	349 (960)
Ebü'l-Misk Kâfûr	355 (966)
Ebü'l-Fevâris Ahmed	
b. Ali b. Muhammed	357-358 (968-969)

BİBLİYOGRAFYA :

Kindî, *el-Vülât ve l-kudât* (Guest), s. 281-298; İbn Zülâk, *Siretü Muhammed b. Tuğc el-İşîd* (nşr. İhsan Abbas, *Şezerât min kütübün mefkûde fi l-târîh* içinde), Beyrut 1988, s. 223-280; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 322-620; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 99-105; V, 56-62; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 94, 328-330; Seyyide İsmâil Kâşif, *Mısr fî 'aş-ri'l-İşîdiyyîn*, Kahire 1970; Hamdi Alaslan, *İhşîdler Devleti: Siyasi Tarih, Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayatı* (doktora tezi, 1989), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; J. L. Bacharach, "Ikhshids", *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1989, VI, 416-418; a.mlf., "Muhammad b. Tughdj", *EP* (İng.), VII, 411; Ahmed Abdürrâzık Ahmed, *Târîhu Mısr ve âşâruhe'l-İslâmiyye*, Kahire 1993, s. 141-165; Nadir Özkuyumcu, *İbn Zülâk'ta İlk Müslüman Türk Devletleri: Tolu-noğulları ve İhşîdler*, İzmir 1996; Thierry Bianquis, "Les derniers gouverneurs ikhchidides à Damas", *BEO*, XXIII (1970), s. 167-196; Ramzi Jibrân Bikhazi, "The Struggle for Syria and Mesopotamia (330-58/941-69) as Reflected on Hamdânîd and Ikhshidîd Coins", *American Numismatic Society Museum Notes*, sy. 28, New York 1983, s. 137-186; Ahmet Ağırakça, "İbn Râik", *DİA*, XX, 242; C. H. Becker, *İhşîdler*, *İA*, V/2, s. 945; C. E. Bosworth, "Ikhshid", *EP* (İng.), III, 1060; A. S. Ehrenkreutz, "Kâfûr", a.e., IV, 418-419; Rızâ Rızâzâde Lengerûdî, "Âl-i İhşîd", *DMBİ*, I, 558-561; Emîne Baytâr, "el-İhşîdiyyûn", *el-Mevsû'atü'l-'Arabiyye*, Dimaşk 1998, I, 540-544.



AHMET AĞIRAKÇA

İHTİBÂK
(الِحتَبَاك)

Sözden zıt veya benzer unsurlardan birinin atılarak diğerinin ona delâletiyle yetinmek anlamında edebî sanat.

Sözlükte "kumaşı iplikçikleri arasında açıklık bırakmadan sık, sağlam ve güzel bir şekilde dokumak" anlamına gelen ihtibâk kelimesi bedî ilminde, "iki bölüm-lü bir cümlede veya iki cümleli bir sözde iki karşıtın ya da iki benzerin birleştiği ve birincide anılanın zıddını yahut benzerini ikincinde, ikincide anılanını birinciden hazfetmek" şeklinde tarif edilir. En güzel hazif çeşitlerinden ve edebî sanatlardan olan bu türü ilk keşfeden ve ihtibâk adıyla ilk inceleyen Ahmed b. Yûsuf er-Ruaynî onu, "sözün ikinci bölümünde benzeri sabit olanın karşılığını birinciden, birinci bölümde benzeri sabit olanın karşılığını ikinci bölümden hazfetmek" olarak tanımlamıştır (İbn Câbir, s. 115). Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*'ında ihtibâke "el-hazfû'l-mukâbilî" adıyla temas etmiş ve, "Sözde iki zıt unsurdan birini diğerinin ona delâleti sebebiyle hazfetmek-tir" şeklinde tarif etmiştir (III, 129). Zer-

keşî'den etkilenen Süyûtî ise *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an* (II, 61-62), *Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'an* (I, 320-323) ve *Şerhu 'Ukûdi'l-cümân* (s. 133) adlı eserlerinde ihtibâki "hafiz icâzı" neveleri içinde incelemiş ve bu konuda Burhâneddin el-Bikâî'nin müstakil bir kitap yazdığını kaydetmiştir (*el-İtkân*, II, 62).

İhtibâk sanatıyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de pek çok örnek bulunmaktadır. Aşağıdaki âyetlerde cümle iki bölüme ayrılmış, ihtibâkler parantez içerisinde gösterilmiştir: *ومثل (الأنبياء و) الذين كفروا / كمثل الذي ينعق* " (Peygamberler ile) inananların hali / bağırp çağırın [ile kendisine bağırlılıp çağırılan]ın hali gibidir; *el-Bakara* 2/171). Bu örnekte inkârcılar, "الذي ينعق به" (çağır ve sözden anlamaz davar sürüsüne), onları davet eden peygamberler de bu sürüye "الذي ينعق" (bağırp çağırın çobana) benzetilmiştir. Meselin ikinci tarafında anılan çobanın "الذي ينعق" mukabili olarak ona delâleti sebebiyle meselin birinci tarafından "الأنبياء" hazfedilmiştir. Yine birinci taraftaki "الذين كفروا" mukabili olarak ona delâleti sebebiyle cümlelerin ikinci tarafından "الذي ينعق به" ifadesi kaldırılmıştır.

Unsurları arasında genellikle şart-cevap irtibatı bulunan şu âyetlerde de benzer veya karşıt unsurlardan birinin hazfedildiği görülmektedir: *أدخل يدك في جيبك (تدخل غير بيضاء) / (وأحزجها) تخرج بيضاء* (Elini cebine sok ki [beyaz olmaksızın girsin] / [ve onu -cebinden- çıkar ki] beyaz olarak çıksın; *en-Neml* 27/12). *إن أفرته فقلبي إجرامي (وأنتم برآء منه) / (وعليناكم إجرامكم إن أفرتم)* ve *وأنا (بريء مما تجرمون)* (Kur'an'ı ben uydurduysam vebali banadır [siz bunun vebalinden uzaksınız] / [Eğer siz iftira ediyorsanız bunun vebali de sizedir], ben ise sizin işlediğiniz günahın uzağım; *Hûd* 11/35). İhtibâk sanatı mantık ilmindeki önermelerle de yakından ilgilidir. Bu türde cümleden kaldırılmış olan önerme ve unsurların isabetli takdiri, sözün doğru anlaşılmasında ve özellikle âyetlerin doğru tefsir edilmesinde önemli rol oynamaktadır.

İhtibâke benzer bir hafiz türü de "iktifâ"dır. Bu sebeple bazı kaynaklarda ihtibâk ile iktifâ birbirine karıştırılmıştır. İktifâ, aralarında yakın bağ ve ilgi bulunan iki şeyden birini bir nükte ve hikmetten dolayı sözden atarak diğerinin ona delâletiyle yetinmektir. İktifâyı edebî bir terim olarak ilk kullanan âlim İbn Reşîk el-Kayrevânî'dir. Kayrevânî, Ebû'l-Hasan Ali er-Rummânî'nin hafiz icâzı adını verdiği ve "sözden müstağni olunabilecek unsurların atılması" şeklinde tanımladığı iktifâ-

nın (*en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'an*, s. 70) bir mecaz türü (hafiz mecazı) olduğunu, eski ve yeni şairlerin şiirlerinde çok sık yer aldığını söyler.

İbn Hicce el-Hamevî ile ondan etkilenen İbn Ma'sûm el-Medenî iktifâyı, "beytin kafiye kısmında bir kelimenin tamamının veya bazı harflerinin atılması ve kalan kısmın ona delâletiyle yetinilmesi" şeklinde tarif etmiştir (*Hizânetü'l-edeb*, s. 126; *Envârü'r-rebî'*, III, 71). Tanımdan anlaşıldığı gibi bunlar iktifâyı kafiye has bir özellik olarak görmüşler, bedî âlimlerinin "kelimeden harf eksiltmek" şeklinde tanımladıkları ve "iktifâ" adını verdikleri türü de iktifâyı dahil etmişlerdir.

İktifâda aralarında yakın ilgi, özellikle zıtlık ilgisi bulunan iki unsurdan söz diziminde ikinci derecede yer alan unsur atılarak ilk unsurun ona delâletiyle yetinilir. İktifâ çoğunlukla aralarında atıf irtibatı bulunan kelimeler arasında görülür: "سراويل تقيم الحز (والبرد)" (Sizin için sizi sıcak [ve soğuk]tan koruyacak giysiler yattı; *en-Nahl* 16/81). Âyette sadece sıcaklığın anılıp soğuktan söz edilmemesinin hikmeti, Kur'an'ın indiği yer olan Arabistan'ın sıcak bir ülke olmasıyla, giysilerin genellikle sıcaktan korunmak için giyilmesindedir. "يبدك الخير (والفر)" (Hayır [ve şer] senin elindedir; *Âl-i İmrân* 3/26) âyetinde "şer" kelimesinin zikredilmemesi onun Allah'a nisbetinin edebe uygun olmasındandır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ta'rifât, "el-İhtibâk" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 312; Rummânî, *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'an* (*Şelâşü resâ'il fî i'câzi'l-Kur'an* içinde, nşr. Muhammed Halefullah - Muhammed Zağlûl Sellâm), Kahire (Dârü'l-maârif), s. 70; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1374/1955, I, 251; İbn Câbir, *el-Hulle-tü's-siyerâ* (nşr. Ali Ebû Zeyd), Beyrut 1405/1985, s. 115; Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 129-134; İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb*, Kahire 1304, s. 126-131; Süyûtî, *el-İtkân*, Beyrut 1973, II, 61-62; a.mlf., *Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'an* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), Kahire 1973, I, 320-323; a.mlf., *Şerhu 'Ukûdi'l-cümân fî 'il-mi'l-me'ânî ve'l-beyân*, Kahire 1358/1939, s. 133; İbn Ma'sûm, *Envârü'r-rebî'* (nşr. Şâkir Hâdî Şükr), Necef 1388/1968, III, 71, 73.



İSMAİL DURMUŞ

İHTİCÂM

(bk. HİCAB).

İHTİCÂM

(bk. HACAMAT).